

Irodalomközvetítés az olvasótáborokban

A két fogalom együttjárása az írás címében nem annyira magától értetődő, mint az „irodalomközvetítés az irodalomórán” vagy az „irodalomközvetítés a közművelődési könyvtárban”. Az „olvasótábor” valami másnak (tehát nem az irodalomközvetítésnek) a fedőneve.

Az egykori hivatalos verzió szerint az olvasótábori mozgalom az Olvasó népért mozgalom jegyében és keretében született. Ez részben igaz is. A mozgalmat ugyanis 1972-ben *Kocsis István* könyvtáros segítségével fiatal írók (*Czakó Gábor, Mózsi Ferenc, Kovács István, Ratkó József, Szentmihályi Szabó Péter, Vasy Géza, Varga Csaba*) indították, és a *Darvas József* elnöklete alatt működő Írószövetség által kezdeményezett, majd a Hazafias Népfront által felvállalt Olvasó népért mozgalom karolta föl. A Hazafias Népfront sajátos módon kanalizálta ezt a viszonylag autonóm mozgalmat. Természetesen ideológiai kontrollt is gyakorolt, de eléggé mérsékelt, ugyanakkor – ahogyan akkoriban mondtuk – ernyőt is tartott az olvasótábori mozgalom fölé. Köszönhetően *Fábián Zoltánnak, Maróti Istvánnak* és másoknak, a Hazafias Népfront és az Olvasó népért mozgalom a hetvenes-nyolcvanas évekhez képest meglepően nagy szabadságteret biztosított ennek az – úgymond – alulról építkező, alapjában véve civil jellegű mozgalomnak. Van ennek a történetnek egy olyan, az előbbivel végső soron nem ellentétes olvasata is, hogy a mozgalom aktivistái harcolták ki a mozgalom komoly mértékű autonómiáját, ám ez a csata is csak ama bizonyos ernyő alatt mehetett végbe. Anyagilag korántsem volt független a mozgalom, ugyanis a helyi szervek és intézmények (tanács, szakszervezet, könyvtárak, művelési házak) által biztosított segítséget (pénz, táborhely, könyvek és más segédeszközök és személyek (1)) a központi szervek (a kulturális és az oktatási tárca, a KISZ, a SZOT, a HNF) jelentős támogatással (olykor a költségek harmadával-felével) egészítették ki. A központi támogatást azonban a mozgalom képviselőiből álló munkacsoport osztotta el, méghozzá elsődlegesen az olvasótábori programok minősége alapján.

De hát mi is az olvasótábor? Mi köze az olvasáshoz és az irodalomközvetítéshez? 1973-ban, az Olvasó népért mozgalom első országos tanácskozásán *Darvas József* így határozta meg: „Ezekben hátrányos helyzetű munkás- és parasztyerekeket gyűjtenek össze néhány hétre. A fiatal írók együtt élnek, együtt játszanak a gyerekekkel, és ami a legfontosabb, a könyv és az olvasás szeretetére nevelik őket.” Sokan még ma is úgy tudják, mint például *Csoma Gyula* és *Lada János*: „1972-ben indult az olvasótábori mozgalom, amely az iskolai oktatáshoz kapcsolódva, azt kiegészítve az ifjúság különböző rétegeinek és korosztályainak olvasóvá nevelését kívánta előkészíteni.” (*Csoma – Lada*, 2002. 90.) Úgy tűnhet, hogy annyira jól sikerült álcázni magát ennek a legitimitás hátramezsgyéjén működő mozgalomnak, hogy még az a *Csoma Gyula* is így emlékezik rá, aki 1982-ben a magyar szakos tanároknak rendezett ásatthalmi olvasótáborunkban „A pedagógia új törekvései Európában” című előadást tartotta. Másfelől az is elképzelhető, hogy volt az olvasótábori mozgalomnak, vagy legalábbis egyes olvasótáboroknak olyan olvasata, mely *Csomaék* írásából köszön vissza. Azt viszont jól látják *Csomaék*, hogy az olvasótábor igazi mozgalom volt, és hogy bizonyos értelemben már pusztán létével is kritikája volt a fennálló pedagógiai gyakorlatnak, hiszen „ősei” között az iskolát az ember-

ség műhelyének és az élet előjátékának tekintő *Comenius*, a Hódmezővásárhelyen tanító (és az iskolai gályapadot laboratóriummal alakítani szándékozó) *Németh László*, a népi kollégiumok, a hatvanas-ketvenes évek reformpedagógiája (*Gilles Ferry, Irvin Rogers, Fernad Oury*), *Moreno* és *Mérei Ferenc* közösség-utópiái, a vallási megújulási mozgalmak kisközösségei szerepelnek. Ami viszont a lényegét érinti, célja nem az olvasóvá nevelés volt, ugyanis az olvasás, az irodalom, a művészet az olvasótáborban nem cél volt, hanem az eszköz és a következmény. Másképpen: a kontextus fontos eleme. Az olvasótábori kontextusban az irodalom megváltozott funkcióval más irodalomközvetítési helyzetekhez képest a résztvevők értékrendjébe és habitusába hatékonyabban épült be.

Az olvasótábori mozgalom eléggé egységes volt, ugyanakkor az egyes olvasótábori műhelyeknek komoly mértékű szabadságot engedett, éppen ezért célját és lényegét a mozgalom leginkább hangadó és mérvadó személyiségei különböző változatokban fogalmazták meg. „Az irodalomnak nem ügye az irodalom, tehát az irodalom ürügyén-okán a valóságról és a valóságból kikövetkeztethető igazságról kell beszélni”, vallja Ratkó József. (*Bánlaky – Kamarás – Varga, 1979. 37.*) „Az olvasótábornak – a gondolkodás egyetemességének elve alapján – alapvető célja, hogy a résztvevők fölismerjék a világot alkotó dolgok, értékek és önmaguk helyzetét. Ennélfogva az olvasótáborban nem irodalmat, zenét, festészetet, nem is csillagászatot, matematikát, könyvtárat vagy bármilyen más tantárgyat tanítsunk, hanem összefüggéseket és különbségeket a gondolkodási készség csiszolása révén”, írja Czákó Gábor. (*Bánlaky – Kamarás – Varga, 1979. 46.*) „Minden tekintetben érett, felnőtt, művelt, felelős egyéneknek, állampolgároknak szóló mondanókat olyan formában, olyan módszerekkel próbáljuk elmondani, hogy az túlmenjen a pusztá vélemény- és ismeretközlésen, s hogy a tábor programjának minden mozzanata demokratikusan és kollektív módon gondolkodó emberek spontán tevékenységéből bontakozzék ki. A személyes példa és a maradéktalan őszinteség az erősségünk, s az iskolai oktatási-nevelési formák többnyire tekintélyelvű követelményrendszerre szükségképpen idegen tőlünk”, nyilatkozza Szentmihályi Szabó Péter. (*Bánlaky – Kamarás – Varga, 1979. 50.*) 1979-ben, az UNESCO által kezdeményezett Olvasás évében jelent meg három nyelven a Tankönyvkiadónál az akkori miniszter (*Pozsgay Imre*) rendeletére az ‚Olvasótábor‘ című kiadvány, amelynek első fejezetében a könyv három szerkesztője beszélgetett. *Bánlaky Pál* az olvasótáborot „világértelmezésnek” és „önmagunk megismerése és az emberi kiteljesedés gyakorló pályájának és műhelyének” definiálja, Varga Csaba olyan „komplex műfajnak”, olyan „intenzív művelődési formának” nevezi, amelynek segítségével „utat lehet találni a magánytól a közösségig, a bizonytalanságtól a kapaszkodóig”, továbbá a demokrácia iskolájának, és azt is hozzáteszi, hogy „a fejlett szocializmus modelljét is megpróbálja felrajzolni”. Jómagam azt emeltem ki, hogy „az ember a legkedvezőbb esetben valamiért és valamihez olvas, gyakorla azonban valami ellen vagy valami helyett. Az olvasótáborban az első kettőre kerül sor, és az utóbbi orvoslására egy olyan életmódkísérlet keretében, ahol az értelmezés a tapasztaltabbak és a kevésbé tapasztaltak párbeszéde keretében történik.” (*Bánlaky – Kamarás – Varga, 1979. 7–11.*)

Ennek az aczéli minősítés szerint – a fejlett szocializmus mellé letett voksa ellenére is – túrt kategóriába sorolt, sajátos alternatív közművelődési formának egyik megvalósulását, a Zebegényben könyvtárosoknak rendezett olvasótáborot találóan nevezte el a nyolcvanas évek közepén *Deme Tamás* „lelkierőműnek”. (2) Kétségkívül az olvasótábornak álcázott érték-kozvetítési kísérlet leginkább talán a hatvanas-hetvenes években még illegális, a nyolcvanas években már féllegális katolikus bázisközösségi mozgalom táboraihoz hasonlított, amelyek a pihenés-szórakozás, a tanulás és a lelkigyakorlat kreatív és igen hatásos ötvözetei voltak. A kétféle tábor azonban nemcsak legalitásuk foka, valamint a vallásos és a polgári pluralista irányultsága különböztette meg, hanem az is, hogy amazokat főképpen középosztálybeli városi gyerekeknek és fiataloknak szervezték bátor és kiváló keresztyén klerikusok és laikusok, az olvasótáborokat viszont a mozgalom első évtizedében a kifejezetten hátrányos

helyzetű, zömmel falusi fiatalok számára. A nyolcvanas évek elejétől pedig nem csupán „az ifjúság különböző rétegeinek és korosztályainak” szerveztek olvasótáborokat (mint Csomáék írják), hanem – hogy legyen utánpótlás táborszervezőkben és csoportvezetőkben – felnőtt kultúráközvetítőknek: népművelőknek, könyvtárosoknak, könyvterjesztőknek és pedagógusoknak is. De még munkásszállásokon lakó fizikai munkásoknak, valamint mezőgazdaságban dolgozó szakmunkásoknak és szakértelmiségieknek is. (Varga, 1992)

Az olvasótábor-mozgalom – a támogatás és türes váltakozó áramlataival hajózva – a körülményekhez képest igen jelentős autonómiát vívott ki magának, sőt odáig is elmerészkedett, hogy 1982-ben „leleplezte” fedőnevét. Olvasótábori kiáltványukkal a mozgalom tényleges vezetői (Bánlaky Pál, Kamarás István, Kocsis István, Ratkó József, Varga Csaba, Zombori Ottó és társaik) meglehetősen nehéz helyzetbe hozták az Olvasó népért mozgalmat felvállaló Hazafias Népfront „reszortosait”. Hiszen egyértelműen kijelentették – meghozza a Hazafias Népfront hivatalos kiadványában –, hogy „az olvasótáborok célja sajátos módszereivel és eszközeivel, a közösségben történő együttgondolkodással segíteni a résztvevőket személyiségük formálásában, önmaguk és környezetük megismerésében, és támogatást nyújtani ahhoz, hogy világosabban lássák jövőjüket, egyéni és közösségi feladataikat. Az olvasótábor a közösségi élet egyfajta, értelmes tevékenységi modelljét kínálja: a közösségben élés, a nemzetben és emberiségben gondolkodás, a demokrácia »gyakorló terepé«. A könyvtárhasználat és az olvasás, az irodalom és a művészet tehát nem alapvető cél, hanem elsődleges eszközök az olvasótábori célok megvalósításához.” (Útmutató, 1982). Figyelemre méltó, hogy a „hivatalos” megfogalmazásba már nem került bele a „fejlett szocializmus” és elmaradtak az akkor még szokásos „haladó”, „szocialista” és „marxista” jelzők is, helyükre – eléggé pimasz módon – a „demokrácia”, a „nemzet” és az „emberiség” kerültek. A kulcsszó a „közösség” lett, de a „személyiség” és a „gondolkodás” kontextusában.

Az olvasótábor kétségkívül pedagógiai alternatíva is volt. Ez a pedagógiai elgondolás (és gyakorlat) szemben állt a porosz-szocialista-paternalista pedagógiával, mely sokféle, számunkra fontos értéket és módszert kizárt magából. Az „olvasótábori pedagógia” rokonszenvezett a gyermekközpontú reformpedagógiával, de nem követte rousseauizmusában, az értékközvetítés és erkölcsi nevelés tagadásában és szélsőségesen antipedagógiai felfogásában. Azt már jól tudják Csomáék, hogy „az olvasótábori mozgalom – ha nem is fő céljai között, de – felvállalta az iskolák pedagógiai működésének kritikáját is. Szervezési formái és eljárásai, vagyis az olvasótáborok közösségi autonómiáinak kialakítása, a neveltek és nevelőik közötti viszonyok új, az iskolaiétól eltérő minőségének működtetése” azonban elsődlegesen nem az olvasóvá nevelést szolgálták (noha ezt is kedvezően befolyásolhatták), hanem a résztvevők személyiségének alakítását, meghozza oly módon, hogy az uralkodó ideológiától eltérő perspektívákkal és horizontokkal is motiválták a résztvevő személyiségét, ingerelve, ébresztgetve bennük – a homo ludens, a homo aestheticus és a homo religiosus mellett – a homo publicust és a homo politicust is.

Rendkívül fontos eleme és értéke ennek a mozgalomnak az, hogy mind vezérkarában, mind az egyes táborok stábjában különböző világnézetű, politikai felfogású, ízlésű, érdeklődésű és mentalitású értelmiségiek találták meg a legkisebb közös többszöröst, és a szereplési vágyat félreszorítva az adásra összpontosítottak.

Elsődlegesen nem az olvasóvá nevelést szolgálták – noha ezt is kedvezően befolyásolhatták –, hanem a résztvevők személyiségének alakítását, meghozza oly módon, hogy az uralkodó ideológiától eltérő perspektívákkal és horizontokkal is motiválták a résztvevő személyiségét, ingerelve, ébresztgetve bennük – a homo ludens, a homo aestheticus és a homo religiosus mellett – a homo publicust és a homo politicust is.

Az olvasótábor mint megkomponált történet

Az olvasótáborok tehát nem „irodalmi, művészeti, közéleti táborok” voltak, mint Csoma és Lada írták 2002-ben, hanem gondosan megkomponált tíz napos, két hetes történetek, amelyeknek legfontosabb eseménye – és egyben az olvasótábori irodalomközvetítés legfontosabb kontextusa – a kiscsoportos beszélgetés volt. Ez a tevékenység olyan együttes gondolkodás, párbeszéd, olykor vita, amely a résztvevők mindennapi életének problémáiból indul ki, s amelyben a csoportvezető mint beszélgetőtárs vesz részt, élmenyként, érvként, vitaanyagként használva fel a könyveket, az irodalmi műveket és más művészi alkotásokat. „Rólad szól, érted, veled”: ez volt egyik bakonyoszlói táborunk jelzava, de akármelyik olvasótáborunké lehetett volna, hiszen legfontosabb célunk az volt, hogy fiatalabb barátaink személyiségének formálásában segítsek. Bár csak eszközként szerepeltek az énépítés, a világgépformálás, az értékrend-alakítás szolgálatában, azért az olvasás, az irodalom és a többi művészeti ág sem járt rosszul, hiszen ez egyáltalán nem jelentéktelen mellékszerep, hanem a cél-értékek mellé rendelt eszköz-érték. Olvasótáborainkban a többnyire folyékonyan olvasni sem képes szakmunkástanulók körében értéke és hitele lett *Ady*nak, *József Attila*nak, *Kosztolányi*nak, *Örkény*nek, *Sánta*nak, *Goethe*nek, ugyanis nem kötelező vagy melegen ajánlott olvasmányként bukkantak föl műveik, soraik, hanem válaszként feltett és megválaszolni próbált kérdésekre. Nem tekintélyt parancsoló remekírókként, előkelő idegenekként szólaltak meg, hanem beszélgetőtársakként. Ebben a kontextusban a műalkotás epifániává, jelenéssé, kinyilatkoztatássá értékelődött föl.

Az olvasótábori kontextus egyik legfontosabb meghatározó eleme a tábor vezető személyek habitusa, értékrendje, világnézete, ízlése, olvasottsága, irodalmi beállítottsága. Bakonyoszlói olvasótáborunk résztvevői már a tábor megkezdése előtt megismerkedhettek a tábor vezetőivel bemutatkozó leveleiből, amelyekben rendre szerepeltek a kedvenc olvasmányaik is. Az olvasótábor fő „műfaját”, a kiscsoportos beszélgetéseket a többi színes és érdekes műfaj csak kiegészítette; jó esetben szolgált, optimális esetben vele együtt egységes szöveget alkotott. Ez persze korántsem mindig sikerült. Vagy azért, mert a „külső munkatársak” – köztük gyakran írók és irodalmárok (3) – nem mindegyike volt képes beleszövédni az olvasótábor szövetébe, vagy azért, mert erre nem is készítették őket egyes táborok szervezői, hanem csak mint „műsort”, híres embert, sztárt hívták meg őket. A kiscsoportos beszélgetésekben rendre felbukkantak irodalmi művek. Nem a beszélgetés fő témáiként, de jó esetben nem is illusztrációként, hanem a lehetséges válaszok egyikéként, a téma elmélyítésének, kitágításának, megemelésének eszközeként. Az egzisztenciális kérdésekkel foglalkozó beszélgetések kontextusába kerülő, a személyes kérdésekre személyhez szóló választ is nyújtó művek nem ritkán adtak maradandó, katartikus élményt, személyes és – Méreiével szólva – együttes élményt.

A kiscsoportos beszélgetések természetesen igen sokfélék voltak. A Ratkó József vezette beszélgetések például ilyenek: „Egy-egy téma tárgyalásakor mindig a gyerekek konkrét tudásából indultunk ki, s nem azzal a céllal, hogy az én, a szóban forgó témáról való tudásomig eljussunk. Műelemzéseink kiindulópontjával József Attila esztétikája szolgált, s az a tény, hogy a művészetnek nem az esztétikum megteremtése, nem az érzelmei kifejezése a célja, hanem a valóság és a valóságból kikövetkeztethető igazság megismerése, tehát egy művet nem lehet, nem szabad az esztétika vagy az olvasó érzelmei felől megközelíteni. Elfogadtuk, mert példákkal bizonyítottuk, hogy a mű minden egyes részlete archimédeszi pont, s hogy a legcélszerűbb megközelítési mód az, ha a műben megteremtett új minőségű valóságot összevetjük a valóságos valósággal.” (*Bánlaky – Kamarás – Varga*, 1979. 37–38.) „Először is arra törekszem, hogy a gondolkodásnak rendszert adjak, teret jelöljek ki: a dolgunk tulajdonképpen két végtelen megközelítése. Az egyik a külső: magamból kiindulva el kell jutnom a világegyetem végtelenségéig,

vagyis egyén, közösség, nemzet, Európa, Föld, világegyetem. A másik a belső végtelen, ennek fordítottja: el kell jutnom az emberi lélek mélyéig a gondolkodás, a hit, a vágyak, a szerelem, az érzelmek természetrajzáig. [...] A témákat a tábor első három napjában elmondott történetekből, fontos dolgokból, élményekből választjuk ki, megpróbálunk ezekkel kapcsolatban kérdéseket megfogalmazni, s válaszokat gyűjtünk össze. Ezután meghívjuk az emberiség nagy gondolkodóit és művészeit. Sokszor egymásnak ellentmondó véleményeikről mi is véleményt mondunk, ha tetszik, elemezzük őket, köztük rendre verseket, novellákat is”, fogalmazza meg Varga Csaba a maga módszerét. (*Bánlaky – Kamarás – Varga*, 1979. 86–87.)

Magam is úgy tapasztaltam, hogy egy olvasótábori kiscsoportos beszélgetés akkor igazán jó (így jelzik vissza a gyerekek is), amikor a bemutatott irodalmi mű vagy tudományos közlés nem önmagában érvényes, hanem szerves része a rólunk, magunkról szóló beszélgetésnek. Nem valamiféle ürügy, vitaindító, inspiráló első tétel, hanem a dolgoknak a maguk természetes sorrendjében kell következniük. A valóságból, vagyis a táborozó gyerekek (felnőtt táborban a felnőttek) életéből és problémáiból, a számukra fontos dolgokból indulunk ki, és csak valamikor később kerül sor az irodalmi műre, művészi alkotásra vagy éppen valamilyen tudományos megállapításra. És ekkor sem summázatként, hanem további gondolkodásra inspiráló érvként. Eljutunk a beszélgetésben egy számunkra fontos kérdéshöz, és meglepődve tapasztaljuk, hogy még a magától értetődő dolgokban is mennyire eltérő álláspontok, vélemények vannak. Kialakul egy zűrzavaros, de nem kellemetlen állapot, valami feszítő bizonytalanság. Ilyenkor jöhet a művészi alkotás: egy költemény, egy novella mint egy új nézőpont, eddig el nem hangzó vélemény. A beszélgetés ezután a mű „elemzésével” folytatódik, a hagyományos műelemzésektől annyiban különböző módon, hogy itt az kerül előtérbe, hogy mit „válaszol”, mit „üzen” a műalkotás nekem (személyemnek) a közösen kutatott kérdéssel kapcsolatban.

A bakonyoszlopi modell

Az általam vezetett, 1976 és 1980 között falusi szakmunkástanulóknak szervezett öt bakonyoszlopi olvasótábor (4) programjai azért is fontosak témánk, az olvasótábori irodalomközvetítés szempontjából, mert az olvasótábort szervezők közül sokan mintának tekintették őket. (5) Legelső táborunkban egyfelől abból indultunk ki, hogy az olvasás értelmzés, másfelől pedig abból, hogy a táborba kerülő 15–16 éves falusi szakmunkástanulóknak kevés az esélyük arra, hogy az íróknak egyenrangú beszélgetőtársai, netán társszerzői lehessenek. Hátrányos helyzetű, de a könyvvel és az olvasással rokonszenvező résztvevőkre számítottunk, arra azonban nem, hogy többségük számára komoly nehézséget okozzon maga az olvasás. *Józsa Péter* tanítványaiként vallottuk, hogy az irodalmi mű és az olvasó találkozásának három feltétele van: az olvasó és a mű világának részleges átfedése, a mű nyelvének bizonyos fokú ismerete, valamint annak felismerése, hogy nekem éppen arra a műre van szükségem. Ehhez a döntéshez a táborozókat hozzásegítették azok a beszélgetések, melyekben a számukra fontos kérdések szerepeltek, és – mint erről már szó esett – ehhez kapcsolódtak a válasz-művek. A három feltétel közül természetesen a mű nyelvének ismerete volt a legnehezebben biztosítható, hiszen a 10–14 napos olvasótáborban nem állt rendelkezésre elég idő a „nyelvtanulásra”. Éppen ezért különös gondot kellett fordítani a művek kiválasztására, méghozzá oly módon, hogy sem túl nehéz, sem túl könnyű, hanem optimális erősségű kihívást jelentsen a befogadó számára a mű nyelvezete. És éppen ebben rendelkezett kellő tapasztalattal első táborunk könyvtárosokból és olvasáskutatókból álló stábjá. (6) Ennek a tábornak (7) két kulcsszava az „értelmzés” és a „kérdés” volt.

Első táborunkban még nem sikerült igazán a szerepcsere: ekkor még nem sikerült kellőképpen az olvasáskutató, a szociológus „megszüntette megőrzése”. Igaz, kutatásaink

tesztjeit és attitűdskáláit remek társasjátékokra lehetett felhasználni, de ebben a táborban még a kelletténél többet teszteltük – mert még nem eléggé tiszteltük – a táborozókat. Még egy gyermekbetegségen át kellett esnünk: nemcsak a nap témája volt azonos minden csoportban (ezt máig jónak tartom), de a kiscsoportos beszélgetések menete is „központilag előírt” volt.

Mivel ennek az olvasótábornak szinte minden percét rögzítettük, módunkban állt alaposan elemezni. A következő táborokból igyekeztünk elhagyni a járulék és betét szerepű irodalmi műveket, és arra törekedtünk, hogy mindent és mindenkit beépítsünk tíz-tizen-négy napos történetekbe, hogy még szervezesebben kapcsolódjon a művek értelmezése önmagunk és viszonylataink értelmezéséhez. Ez talán túl jól is sikerült a következő évi olvasótáborunkban, amelynek egyetlen témája volt: a jövő, keretjátéka pedig az ország-alapítás. (8)

A harmadik tábor kulcsszava az „önismeret” lett, ami nem köldöknézést, pszichologizálást, befelé fordulást, személyeskedést és lelkizést jelentett, hanem filozófiai-antropológiai-lélektani megközelítést. Ebben a táborban már csak a napi téma volt közös, amelyet a csoportok saját képükre és hasonmásukra formálva alakítottak ki. A következő két táborunk alapvető szerkezete, értékrendje és légköre már nem változott. A negyedik tábor alap gondolata, a kulcsszava a pályamódosítás volt, amikor a „honnán hová?” jegyében próbáltunk segítséget nyújtani helyzetképük, világképük, jövőképük alakításához, valamint a „Ki vagyok?”, „Hol tartok?”, „Miért vagyok?” kérdések megválaszolásához. Az ötödik táborban, melynek mottója a „Rólad van szó, érted, veled”, ugyancsak az élettervek kialakításához igyekeztünk segítséget nyújtani, kulcsszavai pedig a „tudatosítás”, „szembesítés”, „felfedezés”, „megerősítés” és „módosítás” voltak. Ezekben a táborokban az irodalmi mű még inkább kereke-csavarja, fordulata, metaforája és megemlése lett a beszélgetéseknek, ha azok jól sikerültek. Olykor persze csikorgott a kerék és berágott a csavar.

A harmadik tábor negyedik témája az volt, hogy az ember értelmi-érzelmi, vagyis is-is lény. Mint mindegyik nap, ez is a ráhangolás sajátos, bakonyoszlopi változatával, a „hökkenéssel” kezdődött. *Nagy Attila* (9) először az ismert patkány-kísérletet mesélte el, amikor a véletlenszerűen legokosabbnak megjelölt patkányok messze túteljesítik a legbutábbnak jelöltekét. Ezután elmondott egy akkoriban megtörtént esetet: amikor a minta-úttörők cserbenhagyják osztálytársaikat, akikre ráomlott a homokbánya. Az egyik csoport vendégeként *Nagy Attila* valóban a mindennapokból indult ki. Az éhség érzetét elemezte, és azt firtatta, vannak-e ösztöneink, például olyanok, mint a golyának. A tanulás és az utánzás témája következett, majd *Sánta Ferenc* 'Kicsik és nagyok' című novellája, ezután pedig a *Sánta-novella* és a homokbánya-történet nagyon érdekes összekapcsolása. „Mit gondoltok, ha a novellabeli gyerekek ott vannak a homokbányában, mit csinálnak?”, kérdezte *Attila*. „Körömszakadtáig kutatták volna az áldozatokat”, válaszolták. És csak ezután, vagyis a legmegfelelőbb pillanatban következett a 'Füredés'. (*Kamarás*, 1978. 57.)

Havas Katalin csoportjában ugyanez a téma így alakult: „A pannonhalmi kirándulás után kiderült, hogy érzelmi viharok dúlnak a csoportban. »Nem akarja megmondani, hogy szeret-e«, panaszkodott *T. Attila*. »Fél óra elteltével megkérdezte, hogy szeretem-e. Mit tudom én, alig ismerem«, zsörtölődött *B. Mari*. *T. Attila* pedig azonnal összeállt egy másik lánnyal. Mi másból is indulhattunk volna ki, mint ebből? Felolvastam 'A kis herceg' róka-jelenetét. *T. Attila* a hangsúlyos részeknél egyre jobban sunyított, hol mosolygott, hol elbúsulta magát, a végén megköszönte a célzást. Maradtunk az emberszélidítésnél. »Miért vét, aki ajtóstól ront be a házba? Miért szükséges a kapcsolathoz a megismerés?« Heveny beszélgetés robban ki. Majd a titok, az elhallgatás, a becsapás, a hazugság következett. Ezután a felelősségről kezdtünk el beszélgetni. Ekkor látogatott meg minket *Nagy Attila*, és a korai gyermekkorban kialakult szokásokra terelődött a szó. Nálunk ehhez kapcsolódott a 'Füredés'. Azt javasoltam, játsszuk el, hogy *Suhajdáék* va-

csoráznak, és Jancsika eltör egy tányért. Istvánból, és Miklósból elemi erővel tört ki a hülye, korlátolt, agresszív apa. »Mi lett volna, ha Jancsika nem bukik meg latinból?«, kérdeztem. »Akkor is pokolian éltek volna«, vélte Attila. »Jancsika halála készakart véletlen volt«, okoskodott Miklós, megajándékozva a csoportot, Kosztolányit és az irodalomtörténetet ezzel az értelmezéssel.” (Kamarás, 1978. 59–60.)

Örkény bátorította egyperceseivel kapcsolatos olvasótábori gyakorlatunkat. Élünk is vele. Például a munka és hivatás témakörnél csoportunkban. Először feltérképeztük a „munka” és az „alkotás” asszociációs körét. Többen meglepődtek, hogy T. Jóska a művészetén kívül a kikapcsolódást is az alkotáshoz kapcsolta. Én erre azt mondtam, miért ne, még az is eszünkbe juthat az alkotásról, hogy „szalamandra”. (10) „Ahogy a szalamandra kivetkőzik magából, én is átmegegyek egy ilyen alkotószellembe”, magyarázta T. Jóska. (11) Aztán jöttek sorra a példák, hogy ki mikor érezte úgy, hogy alkot valamit, s akkor megkérdeztem, hogy érezte-e valaki itt, az olvasótáborban, hogy alkot? Elbizonytalanodtak, hiszen eddig a munkában próbálták felfedezni az alkotás mibenlétét, illetve a termelés és alkotás különbségét. *Gorkij* Szatyinját hívtam segítségül. Sok mindent eszükbe jutott a gyermekjáték és az alkotás kapcsolatáról. Kértem, mondják el, mit értenek azon, hogy a „gyermeknek tér kell”. „Hogy így fel tudjon világosulni. Sok mindenhez hozzá kell férgetni”, mondta T. Jóska. „Lehet-e köze a »gyermeknek tér kell« megállapításnak az olvasótáborhoz?”, kérdeztem. „Én sejtem – felelte K. Gyula – Először félrevonulunk ide, megalapozzuk a teret, aztán elindulunk.” Maradtunk a lehetőségeknél: szűkösek, elegendők-e, mit lehet belőlük kihozni. Ebbe a beszélgetésbe kapcsolódott be Örkény a „Magyar Pantheon”-nal. Megbeszélése helyett játékkal folytattuk az Örkény-novellát: a budapesti kirándulásról visszatérve mindenki berendezhetett egy tárlót saját magáról a Bakonyozslopi Pantheonban. (12)

Nem csak a bergeri értelemben vett reallissimus, vagyis a mindennapi rutinvilág értelmezendő mozzanataihoz kapcsoltunk irodalmi műveket, hanem más művészetekhez tartozó műalkotás kiváltotta élményekhez is. Az egyik csoportban *Van Gogh* „Cipők”-jéhez az irodalmi értékű *Heidegger*-szöveget kapcsolták, a másik csoportban az érzések kusza kertjében bolyongva *Bartók* zenéje, *Assisi Szent Ferenc* naphimnusza, *Gorkij* prózája, valamint *Pilinszky* és *Zelk* költeményei erősítették egymást. A „Jézus Krisztus szuperasztár” meghallgatása után Jézusról beszélgetvén sikerrel idéztem fel *Bálint Endre*, *Benedek István*, *Heller Ágnes*, *Kondor Béla*, *Lengyel József*, *Mensáros László*, *Nemes Nagy Ágnes*, *Öveges József*, *Vas István* és *Weöres Sándor* válaszait a Vigilia által feltett „Ki nekem Jézus?” kérdésre.

Táborainkban az irodalmi művek rendre happeningekbe és rítusokba épültek be. Az önismeretre összpontosító tábor első napján csoportom tagjai írásban válaszoltak a „Ki vagyok én?” kérdésre; önmaguknak. A válaszokat egy dobozba tettük, s a dobozt elrejtettük egy fa odvába. Az utolsó nap ismét megválaszolták ezt a kérdést, majd elindultunk „szent fánkhoz”, kivettük a dobozt, s ki-ki összevethette első és utolsó napi válaszát. Az én-fényképek továbbra is titokban maradtak, s visszakerültek a fa odvába. Erre az alkalomra elkísért minket „külső munkatársunk”, Bánlaky Pál, aki előző nap marslakóként érkezett táborunkba. Ő így emlékezik vissza az odvas fa körül történetekre. „Dél előtt az Erdőkerülő csoporttal voltam. Kamarás Pista, tudván, hogy a sok közül egyik életemben amatőr versmondó-rendező voltam, megkért, segítsék neki egy, a szárnyalásokon (13) már többször elhangzó „A hetedik” megfejtésében. Erre egy erdei tisztáson, fatörzsekre helyezkedve az első és utolsó napon írt én-fényképeik összevetése után került sor. Nem csak a „A hetedik”-et olvastam fel, hozzávettem a „Dunánál”, a „Kész a leltár” és az „Eszmélet” egy-két szakaszát. Csak felolvastam őket, s Pista sem kezdett el magyarázni, csak annyit mondott, hogy gondolkozzanak el egy kicsit. Csend. A természet zaja, gondolkodó arcok, magukba néző szemek. Egy kislány felemeli a fejét, körül néz, s halkan megszólal: »Te, Pista, változtassunk nevet! Legyen ezután Hetedikék«. A többiek csen-

desen helyezeltek. Nem tudom, mert nem firtattuk később, hogy mit és hogyan értettek meg a versből. De valamiképpen megértették vagy megérezték mondandójának itt és most érvényes 'leglényegét', mégpedig olyannyira, hogy azonosultak vele, magukénak fogadták el a versben sugallt életprogramot, etikai tartást. És szerintem ez a lényeg. Nem volt soha, és nem tudom, lesz-e még versmondásból akkora élményem, mint ezen a dél-előttön." Újrakeresztelkedésünk után javasoltam, hogy három év múlva ugyanott találkozzunk. (14) Csendben megilletődve mentünk vissza a táborba.

Ötödik olvasótáborunkban az utolsó előtti napon került sor arra, méghozzá rendhagyó módon össz-tábori formában, hogy az ember, a fejlődés zászlóvivője, a szabad lény, a világra nyitott lény, a létét megértő lény egyben véges, halandó lény, egyben az egyetlen lény, aki tudatában is van halandóságának. Tabu-témába, vagy legalább is óvatosan, ki-és megkerült, kínos és lehetetlenül nehéz témába vágtuk fejszénket. Azért választottuk az össz-tábori formát, hogy ez alkalommal el lehessen bújni a tömegben, és ugyanakkor lehessen bátornak is lenni. Mit tehet az ember, ha véges? Kérdezhet, kiléphet megszégyenítően véges önköréből, megkocogtathatja mások önkörét, bekopoghat én-körébe, s ráköszönhet saját magára: „Végre itt vagyok önmagamnál!” Erről beszélgettünk. Aztán az is szóba került, hogy akár nevezhetünk is végességén, úgy, ahogy a mezőn sétáló és a csillagokat fürkésző, és a pöcegödörbe belepottyánó Thalész tehetette. Odáig jutottunk, hogy

Első táborunkban még nem sikerült igazán a szerepcsere: ekkor még nem sikerült kellőképpen az olvasáskutató, a szociológus „megszüntetve megőrzése”. Igaz, kutatásaink tesztjeit és attitűdskáláit remek társasjátékokra lehetett felhasználni, de ebben a táborban még a kelletténél többet teszteltük – mert még nem eléggé tiszteltük – a táborozókat.

az élet ellentéte talán nem is a halál, hanem a megsemmisülés. Akkor hát, mi a megsemmisülést jelentő halál ellenszere? Erre a kérdésre Nagy László „Ki viszi át a szerelmet?” című verse volt a válasz. Eztán még egyszer megkérdeztem, hogy mit javallnak a megsemmisülés ellen. Csend. „Ki imád tücsökhegedűt?”, kérdeztem, és körbenéztem. Bátorralanul jelentkeztek kézfeltétellel ketten, hárman, négyen. „Lángot ki lehel deres ágra?” Most már nyolcan voltunk. „Ki feszül föl a szívárványra.” Ismét gyarapodtunk kettővel. „Lágy hantú mezővé a sziklacsípőket ki öleli sírva?” Erre is akadt jelentkező. „Ki becéz falban megeredt hajakat, verőereket?” Ismét ketten. „S dúlt hiteknek kicsoda állít káromkodásból katedrálist?” Négy-öt kéz lendült magasba. „Ki rettentí a keselyűt?” Négy, öt, hat jelentkező. „S ki viszi át fogában tartva a Szerelmet a túlsó partra?” A szerelmespárok egymásra néztek, s felemelték a kezüket, de mások is jelentkeztek. Ellenszavazat és tartózkodás nélkül – legalábbis arra az estére – legyőztük a megsemmisülést jelentő halált.

Nemcsak azért idéztem föl ilyen részletesen a bakonyoszlopi olvasótáborainkban folyó irodalomközvetítés mozzanatait, mert átéltem őket, hanem azért is, mert mint említettem, ezek a táborok többféle formában lettek más táborok inspirálói, példatárai, ötletbankjai. (15) Ezek az irodalomközvetítési módszerek, ötletek, műfajok az olvasótáborok többségében előfordultak, de – szerencsére – legtöbbször nem másolatban.

A hatvani-kárpát-medencei modell

Kocsis István hatvani könyvtárigazgató, a legelső olvasótábor rendezője 1973-tól minden évben szervezett táborokat, legtöbbször kettőt: egyet a MÁV Hatvani Üzemfőnökségével közösen a vasutas szülők 11–14 éves gyermekeinek, egyet pedig a középiskolás és főiskolás-egyetemista fiataloknak. A fiataloknak szervezett táborok színhelye a nyolcvanas évek elejétől gyakran a Felvidéken, a Vajdaságban, Kárpátalján, de legtöbbször Szé-

kelyföldön volt. Ezeknek a táboroknak a nemzeti identitás ápolása jelentette sajátos irányultságát, és ebben kulcsszerepet kapott a magyar irodalom, annak is elsősorban úgynevezett népi irányzata. Míg a kiscsoportos foglalkozások tematikája eléggé hasonló volt a bakonyoszlópihoz, ezeknek a táboroknak – különösen a középiskolás korosztálynak rendezetteknek – központi témáit nem annyira a személyiség, az önismeret, az értékrend és a kapcsolatok (16), mint inkább a magyar történelem (17) és a magyar irodalom adták. Mielőtt olvasóm gyorsan beskatulyázná ezeket a táborokat a népi-nemzeti irányzatba, fel kell hívnom figyelmét arra, hogy az alaphangot felhangok is árnyalták, olykor ellenpontozták, hiszen láthatták ezekben a táborokban *Abuladze, Bacsó, Huszárík, Tarkovszkij* és *Truffaut* filmjeit, hallhatták olyan „urbánusok” és „liberálisok” előadásait is, mint *Gábor György, Gerő András, Horgas Béla, Montágh Imre, Schlett István, Vekerdy László, Vekerdy Tamás, Vidrányi Katalin*. A Kocsis István vezette „hatvani-kárpát-medencei” olvasótáborok tipikus (és leggyakoribb) vendégei a helybéli tanárokon, muzeológusokon, zenészeken kívül *Czine Mihály, Debreczeni Tibor, Dinnyés József, Fábrián Zoltán, Havas Judit, Juhász Előd, Kányádi Sándor, Kósa László, Molnár V. József, Nagy Attila, Ordasi Péter, Ratkó József, Rigó Béla, Tamás Menyhért, Tőkéczi László, Turcsány Péter, Vasy Géza* és *Zombori Ottó* voltak. Közöttük Nagy Attila a bakonyoszlópi olvasótábori műhelyt is képviselte. Más bakonyoszlópiak is megfordultak ezekben a táborokban: Havas Judit csoportvezetőként, *Vidra Szabó Ferenc* és jómagam egy-két alkalommal vendégelőadóként.

Öszehasonlítva a hatvani-kárpát-medencei és a bakonyoszlópi olvasótáborokat, a miénk az övékhez képest kozmopolitának, az övék a miénkhez képest „Kárpát-medencébe zárt népi-nemzetinek” tűnhet. Másképpen: a miénk globálisabbnak, univerzálisabbnak, az övék pedig lokálisabbnak, hagyományörzőbbnek. Kérdés, melyik kontextusban volt hatékonyabb az irodalomközvetítés. A mennyiséget és a terjedelmet illetően a hatvani-kárpát-medencei olvasótáborokban kapott nagyobb szerepet az irodalom, hiszen száznál több írónak és legalább két tucatnyi irodalmár fordult meg bennük, feléjük billenti a mérleg nyelvét a tucatnyi tábori színielőadás és a táborozók kezébe adott megannyi szöveggyűjtemény is. Mindemelllett a vasutas-táborok tematikája kevésbé alkotott szerves egységet, mint a bakonyoszlópiaké vagy a mátrafüredieké. Például az egyik vasutas-gyerektáborban „Az emberi kapcsolatok és kifejezőeszközei” elnevezésű kiscsoportos foglalkozás a „Mit mutat a menettrend?” című, a „Barátság, szeretet, szerelem” elnevezésűt pedig a „Vasúttörténet képekben” című program követte. A fiatalok táboraiiban igen sok időt vett el az utazás, a műemlékekkel és híres emberekkel való találkozás, valamint a színdarabok betanulása. (18) Annak ellenére, hogy ezekben a táborokban nagyobb terjedelmet kapott az irodalom, és több időt is fordítottak az irodalmi művek hallgatására, előadására, számos esetben nem az olvasótábor lett az irodalom kontextusa, hanem fordítva. Ezekben a táborokban sokszor csak előadásként, illusztrációként, produkcióként (19) szerepelt az irodalom, nem a rutinvilágból kiemelő-felemelő válaszként, mint a bakonyoszlópi olvasótáborban. Mi, bakonyoszlópiak úgy láttuk, hogy talán könnyebb betanulni egy egész színdarabot, mint egy egypercesre improvizálni. Még valami: a hatvani-kárpát-medencei táborokban előforduló nagyobb mennyiségű irodalomban alig szerepelt világirodalom, valamint modern és posztmodern irodalom, és sokkal nagyobb terjedelemben a népi, mint a polgári (20), továbbá eléggé sok olyan fiatal és kevésbé fiatal író-költő fordult meg ezekben a táborokban, akiknek a szervezők eléggé nagyvonalúan adományozták az író és költő címeteket. Ugyanakkor az is igaz, akadtak az alaphanghoz képest más felhangok is: egy kis *Esterházy*, kevéske *Cseh-Bereményi*, némi *Petri*, *Eörsiből* pedig egy egész darab, amelyet elő is adtak.

Egyéb modellek

A Bánlaky-Varga-féle mátrafüredi olvasótábor több vonatkozásban inspirálója és mintája volt mind a bakonyoszlópi, mind a hatvani-kárpát-medencei olvasótábornak. A Ko-

csis-féle olvasótábori műhelynek legalább akkora hatása és legalább annyi követője volt, mint a bakonyoszlopinak. 1980-tól a bakonyoszlopi és a mátrafüredi műhely vezetői felnőtteknek és diplomásoknak rendeztek táborokat. (21) Az ezekben – vagyis a bakonyoszlopi és a mátrafüredi gyökerekből kinövő táborokban – részt vevő népművelők, könyvtárosok és pedagógusok közül került ki az olvasótábori vezetők „második generációjának” jelentős része, és a nyolcvanas évek olvasótáborainak többségét, így a telkibányai-ásotthalmi modellt (22) is befolyásolták.

Az olvasótáborok egy része egy – legtöbbször nyolc-tizenkét napig tartó – tematikus játék formáját öltötte, mely vagy egy sajátos világ (például fiktív ország) felépítéséből, vagy egy-egy történelmi korszak, esemény (például honfoglalás, középkor) megelevenítéséből állt. A „nagy játék” olykor a kiscsoportos foglalkozás rovására ment, és így nem egyszer az olvasótábor és másfajta táborok ötvözetei jöttek létre. Olykor szervesen beépült az irodalom és művészet, máskor meg csupán illusztráció maradt. Voltak olyan táborok, melyekben főszerepet kapott az irodalom, és éppen ezért képezték az olvasótábor határesetét (vagy még azt sem). Egyes táborokban egyetlen irodalmi műre épült föl a tábor (és ez lett a kontextus), és olyan táborokat is szerveztek, melyekben a kiscsoportos beszélgetések keretében műelemzés folyt (olykor eléggé szakszerűen), ám ez utóbbiak inkább úgynevezett rendhagyó irodalomórák voltak, amelyeknek ebben az időben eléggé nagy divatjuk volt. (23) És természetesen akadtak szép számmal olyan egyéni arculatú, nehezen beskatulyázható igazi olvasótáborok is, amelyek ideális olvasótábori kontextusát képezték az irodalomközvetítésnek. Ilyenek *Michna Ottóné Ablonczy Ágnes* először kiskamaszoknak, majd a közülük megmaradó „meghatározó mag” barátaiból és ismerőseiből összeverbuválódó 15–25 éveseknek (középiskolásoknak, főiskolásoknak és egyetemistáknak, fiatal diplomásoknak) rendezett és a mai napig is működő táborai, melyek a telkibányai-ásotthalmi modell spirituális hangvételű változatainak tekinthetők, s amelyeket tanítványunk (25) „létfordító társas-játéknak” nevezett el. Ezek az igen alaposan kigondolt és megkomponált táborok – melyeknek csoportvezetői ma már a korábbi táborok résztvevőiből kerülnek ki – egy-egy gondolat, kérdés köré épülnek föl: igazság, lelkiismeret, ember (emberség-embertárs, emberöltő, embertelenség, emberfeletti), lélek-jelen-lét. Ezekben a táborokban mind a vendégek (26), mind az irodalmi művek a kompozíció szerves részét képezték.

Olvasótáborok irodalomközvetítőknak

A felnőtteknek rendezett olvasótáborokban – két kivétellel (27) – diplomás irodalomközvetítők (népművelők, könyvtárosok, könyvterjesztők és pedagógusok) vettek részt. Ezeknek az olvasótáboroknak négyféle céljuk volt, és ezek a különböző táborokban különböző hangsúlyt kaptak: személyiség-fejlesztés, horizont-tágítás a „diplomásból értelmiségi” jegyében, az olvasótábor lényegének megérettetése, szakmai továbbképzés. Némelyik olvasótábor (28) továbbképzés címen futott, ám ez utóbbiak szervezői (29) valódi olvasótáborokat engedtek vagy éppen szorgalmaztak létrejönni. Az első diplomásoknak rendezett tábort a Fővárosi Tanács VB Művelődési Osztálya szervezte 1979-ben, Zebegényben. Vezetője Varga Csaba volt, a kiscsoportvezetők pedig rajta kívül Bánlaky Pál, Czákó Gábor és *Selmezi György*. Céljait Varga Csaba így fogalmazta meg (30): „A fiatal népművelők – már nem kevés tapasztalat birtokában – lássanak hozzá vagy folytassák az önvizsgálatot, értelmezzék eddigi munkájukat, s próbáljanak meg választ adni a kor nagy kérdéseire.” A kiscsoportos beszélgetések témái a következők voltak: korunk alapkérdései, unalom és érdektelenség, pénz és erkölcs, boldogság és boldogtalanság, munka és önmegvalósítás, személyiségfejlesztés, civilizáció és kultúra, modern művészetek, jövő és közművelődés. Ennek az olvasótábornak is fontos szövege volt az irodalomközvetítés, amelynek kontextusát ezúttal a huszadik századi és a közelmúltbeli magyar társadalomtörténet adta.

Az 1980-ban Telkibányán fiatal könyvtárosoknak rendezett (31) olvasótábor programját így fogalmaztuk meg Varga Csabával: „Ez az olvasótábor sajátos képzési forma, ahol nem csupán a szakmai kérdésekről esik szó, hanem a) arról a világról, arról a társadalomról, azokról a csoportokról, azokról az emberekről, amiért és akikért a könyvtár mint értékközvetítő intézmény létezik, b) azokról az értékekről, amelyeknek közvetítésére és erősítésére vállalkozik a könyvtáros, c) magáról a könyvtárossá válásról, aki ebben az olvasótáborban részt vesz.” (Varga, 1992. 25.) A program három rétegű volt. A legfontosabb természetesen a kiscsoportos beszélgetés, amelyeket is „elmélkedésnek” nevezünk. Ebben az irodalom ugyanolyan szerepet kapott, mint a bakonyoszlopi (32) és a mátrafüredi olvasótáborban. (33)

A következő évi átotthalmi olvasótábor – melyet munkahelyem, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ és a Csongrád Megyei Könyvtár szervezett – programja (34) lényegében ugyanaz volt, mint a telkibányaié. Ebben a programban még jobban összedolgoztuk a kiscsoportos beszélgetéseket, valamint az előadásokat és a kerekasztal-beszélgetéseket. Ebbe szövődtek bele irodalmi művek, irodalmárok és olvasáskutatók. (Varga, 1992. 44–46.)

Még hét ehhez hasonló olvasótábort rendeztünk könyvtárosoknak. Ebből három a Szolnok Megyei Könyvtár olvasótábori keretben tartott továbbképzése volt. Ezeket a „kettős hatalom” és részünkről (az olvasótábor érdemi munkáját végzők részéről) elfogadható kompromisszumok jellemezték.

1986-ban a Szolnok Megyei Könyvtár és a Magyar Könyvtárosok Egyesülete által Zebegényben szervezett „országos” könyvtáros-olvasótábort már olvasótáboros tanítványaink, *Báttonyi Béláné* és *Mondok Ildikó* vezették, a kiscsoportvezetők pedig *Deme Tamás* és jómagam voltunk. Ebben a táborban is volt egy jelentős irodalmi vonatkozású esemény: *Gáspár Judit*, *Szilágyi Ákos* és *Veres András* két menetben beszélgettek, vitatkoztak a mai magyar prózairodalomról és Esterházy „A szív segédigéi” című művéről.

Volt egy olyan könyvtáros-olvasótábor, melyben kiemelten fontos szerepet kapott az irodalom, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ (KMK) 1983-ban Sződligeten fiatal gyermekkönyvtárosok számára rendezett olvasótábor. Vezetője az irodalmár-könyvtáros *Fogarassy Miklós* (35), kiscsoportvezetői *Bartos Éva* és jómagam voltunk, akik részben a bakonyoszlopi, részben a telkibányai-átotthalmi modellt képviseltük. Az irodalmat és az irodalomolvasást ebben a táborban igen magas szinten képviselte *Fogarassy Miklós* és *Szörényi László*, akik rendkívül felkészülten elemezték *May*, *Lázár Ervin* és *Caroll* műveit, valamint *Komáromi Gabriella*, aki a nyolcvanas évek gyermek- és ifjúsági irodalmának érték- és világképét mutatta be, továbbá *Nagy Attila*, aki a gyermekirodalom olvasójáról szólt. (Varga, 1992. 90–92.)

Rendeztünk olvasótábort irodalom szakos tanároknak is, 1982-ben Ásotthalmon. A szervező a Hazafias Népfőrdő volt, a táborvezetők *Bánlaky Pál* és *Varga Csaba*, a kiscsoportvezetők pedig ők ketten, valamint *Deme Tamás* és jómagam. Vigyáznunk kellett arra, hogy az irodalom ne temesse maga alá az olvasótábort, hogy az irodalomtudomány és az irodalomtanítás az olvasótábor kontextusában kapjon különleges hangsúlyt. Ebben a táborban is nagy sikere volt az immár külső munkatársunknak számító *Veres András*

Az egyre kevesebb olvasótáboron belül egyre növekedett azoknak az „élménytáboroknak” az aránya, amelyekben a kiscsoportos beszélgetések fölé nőtte magát a nemzeti hagyományok ápolása, a történelmi játék, a magyarkodás, az ősmagyarkodás és a sámánkodás. A bakonyoszlopi-mátrafüredi típusú olvasótáborok plurális világát, a hatvani-kárpát-medencei olvasótáborok másfajta felhangokkal ötvözött népnemzeti világát jó néhány esetben eléggé erőteljesen irányzatos táborok váltották föl.

„Ady és az irodalomtanítás” című eladásának, amelyhez szorosan kapcsolódott *Horváth Jánosné és Mész Éva* előadása a gimnáziumi irodalomtanításról. Kivételes élményt jelentett *Szabolcsi Miklós* különlegesen ihletett József Attila-előadása. Érdemben esett szó az irodalom befogadójáról is: előbb *Gereben Ferenc* és *Simon Zoltán* beszélgetett „Az olvasás anatómiája” című kötetéről, majd én mutathattam meg, hogyan olvassák a Szovjetunióban, Magyarországon és világszerte „A Mester és Margarita”-t. Ennek a tábornak tán még elementárisabb hatása volt, mint a könyvtárosoknak rendezett táboroknak. Ez teljeséggel érthető, hiszen a könyvtárosok a pedagógusokéhoz képest tágasabb szabadságtérből érkeztek. A magyartanárok számára önmagában a nyolc-kilenc irodalommal kapcsolatos előadás is revelatív lett volna, de az olvasótábori kontextusban, ahol egyfelől róluk, másfelől az irodalomtanítást körülvevő tágabb világról is új módon esett szó, ez a hatás jócskán fölerősödött.

Az olvasótábori irodalomközvetítés hatása

Rengeteg levél, hír és személyes beszámoló tanúskodik az olvasótáboroknak a táborozókra és a tábor munkatársaira gyakorolt, olykor katartikus, olykor hosszú távú hatásáról, de akad egzaktnak minősíthető adat is. Nagy Attila a Rokeach-féle értékeszt segítségével vizsgálta középiskolás (gimnazista, szakközépiskolás, szakmunkástanuló) fiatalok értékrendjét. Az „átlagos” csoportokon kívül egy katolikus (Pannonhalma) és egy református (Debrecen) egyházi iskola diákjaiból, valamint a Kocsis-féle hatvani-kárpát-medencei olvasótábor 14–18 éves résztvevőiből (36) álló csoportok értékrendjét vizsgálta. E három csoport értékrendje jelentős mértékben eltért a többitől: sokkal fontosabbnak tartják a szeretetet, a megbocsátást, a barátságot, a szerelmet, a belső harmóniát, a bölcsességet és az előítélet-mentességet, míg az „átlagos” csoportok a társadalmi megbecsülést, az anyagi jólétet, a kellemes életet, a haza biztonságát, az ápoltságot és szorgalmat sorolták magasabbra. (Nagy, 1986)

Arról is számos tapasztalatunk van, hogy az olvasótáborban – akár tábor- vagy csoportvezetőként, akár táborozóként – részt vevő népművelők, könyvtárosok, könyvterjesztők és pedagógusok irodalomközvetítői, olvasáspedagógiai, ízlésformálói tevékenysége az olvasótáborban szerzett tudás és élmények nyomait őrzi. A táborokban részt vevő gyermek-könyvtárosok habitusukban megerősítve és ötletekkel gazdagodva folytathatták tevékenységüket a *Vargha Balázs* által kijelölt úton: a játékra és a kreativitásra épülő olvasáspedagógiában és irodalomközvetítésben. Az olvasótáborok hatását tekintve többet tudunk a könyvtárosokról, kevesebbet a pedagógusokról. Az irodalomtanároknak rendezett 1983-as átoszthalmi olvasótábor után a táborozók egy csoportja kiadta az „Ásotthalmom 1982” című, igényes, szellemes és színvonalas 54 oldalas kiadványt, s körülbelül egy évig havonként találkoztak. Ezekre az alkalmakra programokat szerveztek (37), előadókat hívtak, tehát valamilyen módon öntevékenyen folytatták az olvasótáborot.

A könyvtárosok számára rendezett olvasótáborokban részt vevő csaknem félezer könyvtáros közül legalább százal találkoztunk legalább két-három alkalommal a következő tíz évben, kétféle módon is: külső (és néhányszor belső) munkatársként részt vettünk az általuk rendezett olvasótáborokban, szerepeltünk könyvtáraik által szervezett továbbképzéseken, előadásokon, író-olvasó találkozókön. Komoly hatással volt az olvasótábori szellemiség az ideológiai propaganda jegyében folyó olvasómozgalmak alakulására, kétféle módon is: egyfelől szerepet játszott azok szabotálásában és elsorvasztásában, másfelől azok gyökeres átalakításával.

1980-ban indult a Magyar Rádió „Kagylózene” című műsora, amelynek műsorvezetője *Makk Katalin* volt, akit én gyermek-hangjátékaim dramaturgiájaként ismertem meg. Feladatul kapta a gyermekek számára befogadható felnőtt irodalom népszerűsítését. Varga Csabával együtt olvasótábori beszélgetések rádiós változatát javasoltuk neki, s ez sikere-

sen meg is valósult. (38) Ez a műsor immár *Sárkány Klára* szerkesztésében „Embertain középhaladóknak” címmel 16–18 éves (és olykor idősebb) beszélgetőtársakkal folytatódott. A kilencvenes évek elején az akkor születő embertain (emberismeret) tantárgy oktatásához felhasználható segédletként könyv alakban is megjelent a két sikeres (39) műsor anyaga. (*Kamarás – Makk – Varga, 1993/a, Kamarás – Sárkány, 1993/b*)

További fontos folytatása-következménye lett az olvasótábornak: a jászberényi és sárospataki tanítóképző főiskolákon folyó kísérleti tanítóképzés keretében általam javasolt és bevezetett Embertain nevű tantárgy, mely tudatosan az olvasótábori beszélgetésekre épült. Rendhagyó műfajú tankönyve is az olvasótábori beszélgetést idézi föl, abban a tekintetben is, hogy különböző embertudományok képviselői (40) mellett, velük egyenrangú szerepben az irodalom képviselője is részt vesz. (*Kamarás, 1998*)

Utószó utójátékkal

Amikor oroszra fordítottam az „olvasótábor”-t, a „lágér csitátyelej” hallatán megdermedt orosz barátaim addigi érdeklődő-csodálkozó arca, akik a lágér legvidámabb barakkjában történhető csuda-dolgokat hallgatták figyelmesen. Kétségbeesve próbálkoztam a „reading camp”-pel, de ez sem használt. Végül *Tánczos Gábor* olvasótábor-értelmezése mentett meg, a „szabadság-epizódok”. Így nevezte Tánczos azt, amit a bakonyoszlopi olvasótáborban megtapasztalt. Szabadság-epizódok a lágér legvidámabb barakkjában: így már pontosan értették, miről van szó. 1989 után, a megnövekedett szabadságtérben csökkeni kezdett az olvasótáborok száma és jelentősége, holott a lakosság ezután sem szorult kevésbé olvasótáborra, mint azelőtt, annak ellenére, hogy sok minden újraindulhatott és sokféle új dolog indulhatott, a cserkész- és tábortáboroktól a testépítő táborokig. A rendszerváltás újfajta szerepeket kínált az olvasótáborok vezérégyéniségeinek – pártpolitika, képviselőség, polgármesterség, egyházi tevékenység –, és ezeket eléggé sokan el is fogadták. „Mi az oka annak, hogy az olvasótábori mozgalom nem értékelődött fel a rendszerváltás időszakában? Miért nem vált belőle sláger? Miért nem lehetett egy erkölcsileg, politikailag jelentős vállalkozás?” – kérdezi Varga Csaba, majd így válaszol: „Az olvasótábor olyan szellemi és erkölcsi ellenzéki mozgalom, mely nem köthető egyetlen párthoz, egyetlen politikai ideológiához sem. Ezért egyik párt sem tekintett úgy az olvasótábor mozgalomra, mint saját múltjára, pedig ez a mozgalom félig elrejtettsége ellenére is a kevés tömegmozgalmak egyike volt, s mozgatói egyaránt részt vettek mind a társadalmi, mind a szellemi-erkölcsi ellenzék tevékenységében.” Varga Csaba úgy véli, hogy az olvasótábor a rendszerváltásban játszott szerepével együtt a politikai változás után is rejtve maradt. A másik okot abban látja, hogy sokan belefáradtak az olvasótáborok létéért és az egyes táborok létesítéséért folytatott küzdelemben, s visszatértek tudományos vagy művészi alkotómunkájukhoz. A harmadik ok pedig Varga Csaba szerint az, hogy a mozgalom mérvadó személyiségei 1988–89-ben már nem az olvasótáborokban, hanem a közélet és a művelődés más területein tevékenykedtek. Ő is úgy látta, hogy az olvasótáborok feladata nem lett kisebb, és hogy még komoly szerepe lehet a demokrácia és a civil társadalom építésében, a tájékozottság növelésében. Végül azt is megemlíti, hogy „1992-ben a szellemi vállalkozásokra kevesebb pénz van, mint nyolc-tíz évvel ezelőtt”. (*Varga, 1992. 7–17.*)

Mindez igaz, de még akad ehhez hozzátennivalóm, ez pedig a megmaradó és a kilencvenes évek végére egy-két tucatra fogyó olvasótáborok tartalmának, jellegének, ideológiájának (és így lényegének!) – szerintem eléggé elönytelen – változása. Az egyre kevesebb olvasótáboron belül egyre növekedett azoknak az „élménytáboroknak” az aránya, amelyekben a kiscsoportos beszélgetések fölé nőtte magát a nemzeti hagyományok ápolása, a történelmi játék, a magyarkodás, az ősmagyarkodás és a sámánkodás. A bakonyoszlopi-mátrafüredi típusú olvasótáborok plurális világát, a hatvani-kárpát-medencei ol-

vasótáborok másfajta felhangokkal ötvözött népnemzeti világát jó néhány esetben eléggé erőteljesen irányzatos táborok (41) váltották föl.

A „Szabadságepizódok Bakonyoszlopon” helyett kényszerből vállalt „Rögeszmék Bakonyoszlopon” címben is idézőjelbe kellett tenni a „rögeszmék”-et. Ez utóbbit végül is nem bántam meg, hiszen a kényszer szülte idézőjelek éppen arra utaltak, hogy többről, másról van itt szó, mint motorikusan ismételt, rögzült eszméről. Olvasótáboraink többségének szabadsága – a „Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet, jó szóval oktasd, játszani is engedj szép, komoly fiadat!” szellemében – a valamitől és a valamiért való szabadság jegyében született. Ma, ebben a kétségkívül szabadabb és kétségkívül kavargóbb és bizonytalanabb világban – amikor már nem minket figyel a Big Brother, hanem mi figyeljük (mintegy négymillióan) az ő produkcióját –, elkelve az alig több, mint tucatnyi helyett két nagyságrenddel több olvasótábor, benne az olvasótábori kontextusba ágyazott és ettől különleges hatékony irodalomközvetítéssel. De ha nem is lenne már több olvasótábor, és a maradék kevéske is elfogyna, úgy gondolom, jó darabig élne még emlékeiben, hatásában, következményeiben.

Jegyzet

- (1) Köztük táborszervezők, kiscsoportvezetők.
- (2) A Bős-nagymarosi vízierőmű elleni mozgalom időszakában.
- (3) Irodalomtanárok, folyóirat-szerkesztők, irodalomtörténészek, kritikusok, esztéták.
- (4) Amelynek főmunkatársai Balogh Ferencné (könyvtáros), Csapó Edit (könyvtáros), Gereben Ferenc (irodalmár, olvasáskutató), Havas Judit (könyvtáros, előadóművész), Havas Katalin (könyvtáros), Heit Gábor (népművelő), Lőrincz Judit (népművelő, olvasáskutató), Nagy Attila (pszichológus, szociológus, olvasáskutató), Somorjai Ildikó (könyvtáros, szociológus), Szabolcs István (magyartanár) és Vidra Szabó Ferenc (gyógy pedagógus, szociográfus, amatőr színész) voltak.
- (5) Havas Judit, Havas Katalin, Kamarás István, Somorjai Ildikó és Tóth Dezső.
- (6) Melynek szervezője a Veszprém Megyei Könyvtár, kitalálói a Könyvtárudományi és Módszertani Központ külső és belső munkatársai, hivatalos támogatói pedig a megyei „szervek” (KISZ, Hazafias Népfront, Megyei Tanács) voltak.
- (7) Pontosabban – négy csoportról lévén szó – négy ország alapítása.
- (8) Aki ebben a táborban még külső munkatársunk volt, a következőben már csoportvezető.
- (9) Hogy miért éppen a szalamandrárt említettem? Talán azért, mert sokat láttunk a közeli erdőben. És az előző nap biológus vendégünk felvilágosított minket, hogy a bőrét levető szalamandra csak hiedelem.
- (10) Természetesen emlékeztettük a valódi szalamandráról előző napon hallottakra, ugyanakkor remeknek találtuk T. Jóska mítikus-metaforikus szalamandráját.
- (11) A Bakonyoszlopon támadt ötletet elmesélte Polónyi Péternek, a gödöllői múzeum igazgatójának, aki tervbe vette egy ilyen kiállításnak a megrendezését. Csak váratlan halála akadályozta meg benne.
- (12) Attól a tábortól fogva így neveztük a kiscsoportos beszélgetéseket.
- (13) A találkozót nem tudtam megszervezni. Csak én mentem el egyedül. Előzőleg engedélyt kértem csoportom tagjaitól, hogy elolvashassam az én-fényképeket, s felhasználhassam őket könyvemben. Megkaptam.
- (14) Az első három táborról dokumentum-köteteket adtunk ki, az öt táborról pedig a Tankönyvkiadónál jelent meg a „Rögeszmék” *Bakonyoszlopon* című könyv. Eredetileg *Szabadságepizódok Bakonyoszlopon* lett volna a címe, ahogyan Tanczos Gábor nevezte vállalkozásunkat, de ebbe a kiadó nem ment bele.
- (15) Volt persze ilyen is: a család, az értékek, embernek lenni.
- (16) Tanítómester-e a történelem, az államalapítás, az 1948–49-es forradalom és szabadságharc, magyarságtudat, a csángó magyarok, magyarországi polgárság tegnap és ma.
- (17) Nemzet és nemzetiség, magyarság és európaiság.
- (18) Számos esetben nem vagy alig maradt idő a kiscsoportos beszélgetésre, márpedig ez az olvasótábor minimum-követelménye.
- (19) El kell ismerni, ezek többsége megragadó vagy kifejezetten színvonalas (olykor hivatásos színházi szakemberek által irányított) produkciók voltak.
- (20) Kiegyensúlyozottabb volt a gyermek-táborok irodalmi anyaga. Az egyik ilyen tábor ajánlott olvasmányai például Ágai Ágnes, G. Szabó Judit, Lázár Ervin, Mohás Lívია, Montágh Imre, Saint-Exupéry, Somogyi Tóth Sándor, Varga Domokos, Vekerdy Tamás művei voltak.
- (21) Erről bővebben a következő fejezetben.
- (22) 1981-ben Telkibányán és 1982-ben Ásotthalmon Varga Csabával együtt a „diplomásból értelmiségi” jegyében rendezett táborokban.

(23) Ezek az unalmas tanári óráknál ugyan érdekesebbek lehettek a diákok egy részének, de rendhagyónak nemigen voltak nevezhetők csupán attól, hogy a tanár helyett Czine Mihály tartott előadást, vagy Sellyei Iván monidott verseket. Igazi rendhagyó irodalomórákat éppen az olvasótábori módszereket alkalmazó tanárok tartottak, amikor az irodalmi művek óráikon a tanulókat egzisztenciálisan érintő kérdésekre adott válaszként „szóltattak meg”.

(24) Akik év közben is találkoznak a táborokat szervező bajai Városi Könyvtárban.

(25) A Könyvtártudományi és Módszertani Központ gyermek-könyvtárosoknak rendezett szödligeti táborának résztvevőjeként ismertük meg.

(26) Akik mindig hónapokkal közreműködésük előtt megkapják a tábor gondolat-vázlatát, az alaptémát, melyhez kapcsolódniuk kell.

(27) Két ilyenről tudok. Az egyiket munkásszálláson lakó munkásoknak, a másikat mezőgazdaságban dolgozó fiatal szakmunkásoknak és diplomásoknak rendezte Bánlaky Pál és Varga Csaba.

(28) Ezek szervezői: a Fővárosi Tanács, a Hazafias Népfront, Magyar Könyvtárosok Egyesülete, Olvasó- és Közművelődési Táborok Csongrád Megyei Egyesülete.

(29) Szervezőik: Borsod, Csongrád és Szolnok megyei könyvtárak, a Könyvtártudományi és Módszertani központ, az Országos Közoktatási Intézet.

(30) A Fővárosi Tanács VB Művelődési Osztályának küldött gyorsértékelésében.

(31) A szervező a Borsod Megyei Könyvtár volt. Tábor- és csoportvezetők Varga Csaba és jómagam. A 23 városból érkező könyvtárosok kiválasztója Sente Ferenc, akkori munkahelyem, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ Hálózati osztályának vezetője volt, az a személy, aki legjobban ismerte a hazai könyvtárosokat. A kiválasztás szempontja az volt, hogy olyan könyvtárosok kerüljenek olvasótáborunkba, akiket mi a megyei és városi könyvtárak igazgatói székében szeretnénk látni. Ha hozzájuk vesszük a következő évi ásothalmi hasonló célú olvasótáborunk tagságát is, akkor megállapíthatjuk, hogy a két táborban részt vevő 80 fiatal könyvtáros közül tíz éven belül hárman lettek megyei könyvtárak igazgatói, hatan megyei könyvtárak igazgatóhelyettesei és osztályvezetői, tizennégyen városi könyvtárak igazgatói.

(32) Az általam vezetett csoportban.

(33) A Varga Csaba vezette csoportban.

(34) Amelynek címe „Meditáció 181, avagy olvasótábor-féle könyvtárosoknál” volt.

(35) Jellemzően a KMK-n belüli „puha diktatúrára” jóbarátunk felügyelete alatt működhattunk. A programot egyébként Bartos Évával állítottuk össze.

(36) Szakmunkástanulók, szakközépiskolások és gimnazisták, fűtők és lányok vegyesen.

(37) A júniusi táborot követően október végéig háromszor találkoztak, aztán megirigyltek, majd abbamaradtak az összejövetelek.

(38) Különböző gyermekkönyvtárak 10–14 éves tagjaival folytatott, Varga Csaba és általam vezetett, mintegy két órás beszélgetésekből szerkesztett Makk Katalin fél órás műsorokat.

(39) Jó néhány tanár használta föl például osztályfőnöki órákon.

(40) Biológus, pszichológus, szociológus, filozófus, teológus.

(41) Az egyik táborban, mely az ősmagyarok világát idézte föl, vendéglelőadóként a nyilvánosság előtt kellett nemtetszésem határozott jelét adni a tábor rendkívül népszerű vezetőjének szalonzsídósága miatt.

Irodalom

Bánlaky Pál – Havas Katalin – Somorjai Ildikó (1978): Helyzetkép '77. Szociológiai felmérés az 1977-es olvasótáborokról. In: *Olvasótábori kis trakta*. HNF – KISZ, Budapest.

Bánlaky Pál – Kamarás István – Varga Csaba (1979, szerk.) *Olvasótábor*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Braunsteiner Glória (1980): A bakonyoszlói olvasótábor egy külföldi szemével. *Olvasó Nép*, március.

Csoma Gyula – Lada János (1992, 2002): Az olvasás éve és a funkcionális analfabétizmus. *Új Pedagógiai Szemle*, 3. 90–94.

„Értelmisségképzés” Ásothalmon (1983): *Ifjúsági Szemle*, 3. 67–77.

Kamarás István (1978, szerk.). *Harmadszor Bakonyoszlópon*. OSZK KMK – Eötvös K. Megyei Könyvtár, Budapest – Veszprém.

Havas Judit – Havas Katalin – Kamarás István – Somorjai Ildikó (1977, szerk.): *Olvasótábor Bakonyoszlópon*. Eötvös Károly Megyei Könyvtár – OSZK KMK, Budapest – Veszprém.

Kamarás István (1977, szerk.): *Országalapítás Bakonyoszlópon*. SZK KMK – Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Budapest. – Veszprém.

Kamarás István (1983): Bajgyűjtemény. *Olvasó nép*, tavasz.

Kamarás István (1984): „Rögeszmék” *Bakonyoszlópon (olvasótábori krónika)*. Tankönyvkiadó, Budapest.

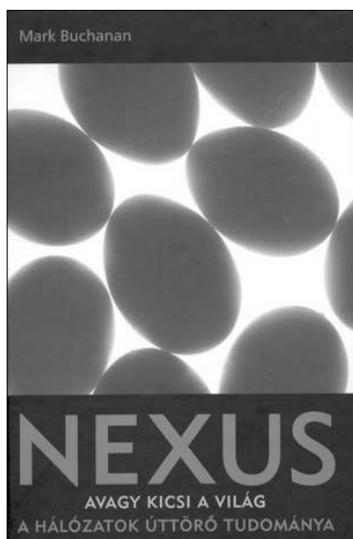
Kamarás István (1986): Az olvasótáboroktól a Kagylózenéig. *Gyermekműzsák*, 1.

Kamarás István (1992): *Olvasótábor. Vándordíák*, október.

Kamarás István – Makk Katalin – Varga Csaba (1993/c): *Kagylózene*. Szent Gellért Egyházi Kiadó, Budapest. 315.

- Kamarás István – Sárkány Klára (1993/c): *Embertan középfaladóknak*. Keraban Kiadó, Budapest. 163.
- Kamarás István (1993/c): Alkalmazott embertan mint az irodalomtanítás egyik lehetősége szakmunkástanuló intézetekben. U.a.: *Emberkép – embertan*. Szent Gellért Egyházi Kiadó, Budapest. 207–219.
- Kamarás István (1998): *Bevezetés az embertanba*. Pedagógus Szakma Megújítása Projekt Programiroda, Budapest. 428.
- Kamarás István (1999): Olvasótábor tegnap – és ma? *Fordulópont*, 2–3.
- Kamarás István (2003): Fedőneve: olvasótábor. *Új Pedagógiai Szemle*, 1. 97–101.
- Nagy Attila (1980, szerk.): *3 x 1 Olvasótábor. Módszerek és eredmények Mátrafüredről*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest. 66.
- Nagy Attila (1986): A 15–18 évesek motivációs bázisáról. *Kultúra és Közösség*, 5. 74–95.
- Az olvasótábori kihívás. Kerekasztal-beszélgetés. (1980) *Új Forrás*, 4.
- Pelejtei Tibor (1980, szerk.): *Örletek, módszerek az Olvasó Népert mozgalomhoz. Olvasótábori találmányok*. Országos Széchenyi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, Budapest.
- Útmutató olvasótáborok tervezéséhez*. (1982) HNF, Budapest.
- Varga Róbert (1992, szerk.): *Diplomásból értelmiségi (olvasótáborok diplomásoknak a 80-as években)*. OKI, Budapest.

Az MTA Irodalomtudományi Intézet 'Irányított irodalom' című T019705 számú, OTKA-kutatás keretében készült tanulmány rövidített változata.

A Typotex Kiadó könyveiből